

Η «αόρατη» υπερεκπροσώπηση των Ρομά στις ελληνικές φυλακές

Ηλίας Ασημακόπουλος

Κοινωνιολόγος Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι

Εισαγωγή

Οι Ρομά αποτελούν τη μεγαλύτερη εθνοτική μειονότητα στην Ευρώπη. Ο πληθυσμός τους υπολογίζεται στα 10-12 εκατομμύρια (European Commission, 2012). Στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία για τον ακριβή αριθμό τους. Επίσημες εκτιμήσεις τους υπολογίζουν μεταξύ 150.000-200.000 (Liégeois, 2012), ενώ ερευνητές τους υπολογίζουν σε τουλάχιστον 250.000 (Διβάνη, 2001). Οργανώσεις Ρομά αναφέρουν αριθμούς άνω των 400.000, ποσοστό που προσεγγίζει το 4% του συνολικού πληθυσμού. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν πληθυσμό που παραμένει «αόρατος» στις επίσημες στατιστικές πληθυσμού.

Ανέκαθεν οι Ρομά αντιμετώπιζαν διακρίσεις και προκαταλήψεις. Παραδοσιακά, ήταν πλανόδιοι μικροέμποροι και τεχνίτες, και βιοπορίζονταν καλύπτοντας τις ανάγκες των κατοίκων

της υπαίθρου. Μεγάλο μέρος τους ακολουθούσε νομαδικό τρόπο ζωής και ζούσαν πουλώντας φρούτα, λαχανικά, έπιπλα, εργαλεία. Επίσης, ήταν ικανοί σιδηρουργοί και μουσικοί. Τις τελευταίες δεκαετίες, η μετακίνηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα, οι αλλαγές στον τρόπο ζωής και η ανάπτυξη μεγάλων εμπορικών αλυσίδων και βιομηχανοποιημένων προϊόντων τούς ανάγκασε να εγκαταλείψουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και τους οδήγησε να εγκατασταθούν στις παρυφές των αστικών κέντρων όπου σχηματίστηκαν καταυλισμοί (Διβάνη, 2001).

Ο βαθμός ένταξής τους διαφέρει. Ένα τμήμα του πληθυσμού τους κατάφερε να ενταχθεί στο αστικό περιβάλλον, κυρίως στα δυτικά προάστια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Όμως ένα σημαντικό κομμάτι εξακολουθεί να ζει σε οικισμούς ή προσωρινούς καταυλισμούς που βρίσκονται στα όρια του αστικού ιστού. Πρόκειται για υποβαθμισμένες περιοχές με μεγάλα ποσοστά ανεργίας, φτώχειας και αναλφαβητισμού. Κατά συνέπεια, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους είναι εντελώς περιθωριοποιημένο, ζει σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού και στερείται την πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες (Μουχελή, 1999).

Η καταγραφή της παρουσίας των Ελλήνων Ρομά στο σωφρονιστικό σύστημα της χώρας βοηθά να αποκτήσουμε πολύτιμα στατιστικά στοιχεία που λείπουν από τη βιβλιογραφία και είναι χρήσιμα για την επιστημονική προσέγγιση ενός θέματος που φέρει μεγάλο βάρος από προκαταλήψεις και στερεοτυπικές ερμηνείες

Έλληνες Ρομά κρατούμενοι στο Κ.Κ. Κορυδαλλού I

Κατά την είσοδο του κρατουμένου στη φυλακή δεν καταγράφονται στοιχεία για το αν αυτός ανήκει σε κάποια μειονότητα ή κοινότητα με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Δεν υπάρχουν, επομένως, επίσημα στοιχεία για τον αριθμό των Ρομά κρατουμένων. Ανάλογη έλλειψη δεδομένων υπάρχει και στην υπόλοιπη Ευρώπη, όμως τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζεται η χρησιμότητα αυτών των στοιχείων και υπάρχει προσπάθεια καταγραφής τους (Greenfields, James, & Berlin, 2014). Στο άρθρο αυτό, γίνεται, για πρώτη φορά, μια προσπάθεια να εκτιμηθεί ο αριθμός των Ελλήνων Ρομά κρατουμένων στη κεντρική φυλακή της χώρας, το Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού I.

Για τον προσδιορισμό του αριθμού των Ελλήνων Ρομά χρησιμοποιήθηκε ένας συνδυασμός στοιχείων από το πληροφοριακό σύστημα καταγραφής των κρατουμένων, προσωπική παρατή-

ρηση και μελέτη των ομαδοποιήσεων των κρατουμένων και της κατανομής τους σε πτέρυγες και κελιά.¹ Σε μια συγκεκριμένη ημέρα (8 Νοεμβρίου 2021), στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι κρατούνταν συνολικά **1859** κρατούμενοι. Από αυτούς **709** ήταν Έλληνες υπήκοοι. Από τους **709** Έλληνες οι **211**, δηλαδή **29,7%** των ημεδαπών, και **11,3%** του συνόλου των παρόντων κρατουμένων, εκτιμάται ότι ήταν Έλληνες Ρομά.²

Από αυτούς, υπόδικοι ήταν οι **125 (59,2%)** και κατάδικοι οι **86 (40,8%)**. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν **33,8** έτη και δήλωσαν ότι είχαν, κατά μέσο όρο, **2,4** παιδιά. Πρέπει να σημειωθεί ότι **20** κρατούμενοι δήλωσαν ότι είναι παντρεμένοι ή συζούν και έχουν παιδιά, αλλά δεν δήλωσαν αριθμό παιδιών. Άρα, είναι πολύ πιθανό ο μέσος όρος παιδιών ανά κρατούμενο να είναι αρκετά μεγαλύτερος.

Κύριο αδίκημα για το οποίο κατηγορούνται ή έχουν καταδικαστεί

Η πλειονότητα των Ελλήνων Ρομά κρατουμένων, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, κατηγορείται ή έχει καταδικαστεί για κλοπές (**35,6%**), ληστείες (**25,6%**) ή παραβάσεις του Ν. Περί Ναρκωτικών (**25,6%**).

Κλοπές	75	35,6%
Ληστείες	54	25,6%
Παρ. Νόμου περί Ναρκωτικών	54	25,6%
Εγκληματική Οργάνωση	14	6,6%
Ανθρωποκτονία/Απόπειρα	9	4,2%
Απάτες	2	0,9%
Άλλα αδικήματα	3	1,4%

1. Από τη μέθοδο καταγραφής απουσιάζει το σημαντικό στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού. Πάντως οι ομάδες που μελετήθηκαν εκδήλωναν φανερά τα στοιχεία της ταυτότητας τους. Επιπλέον, από την αλληλεπίδραση μαζί τους δεν υπέπεσαν στην αντίληψη μου περιπτώσεις κρατουμένων που προσπαθούσαν να κρύψουν την καταγωγή τους λόγω του φόβου του στιγματισμού, όπως έχει παρατηρηθεί αλλού (Gavin, 2019).

2. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι κρατούνται και αρκετοί αλλοδαποί Ρομά. Η συγκεκριμένη έρευνα έχει ως αντικείμενο την καταγραφή της παρουσίας των Ελλήνων Ρομά.

Δηλωθέν Επάγγελμα

Οι Έλληνες Ρομά δήλωσαν ως επάγγελμα κυρίως αυτό του πλανόδιου πωλητή (**36,1%**), του Εργάτη (**14,2%**), του Συλλέκτη ανακυκλώσιμων υλικών (**9,9%**), ή δήλωσαν άνεργοι (**28,1%**).

Πλανόδιος πωλητής	76	36,1%
Άνεργος	49	28,1%
Εργάτης	30	14,2%
Συλλέκτης ανακυκλώσιμων υλικών	21	9,9%
Ελεύθερος επαγγελματίας	11	5,2%
Καλλιεργητής	11	5,2%
Δημόσιος υπάλληλος	1	0,5%
Δεν δήλωσε	12	5,6%

Από τους ελεύθερους επαγγελματίες, 6 δήλωσαν ότι διατηρούν καταστήματα. Οι υπόλοιποι δήλωσαν τα επαγγέλματα: ελαιοχρωματιστής, ηλεκτρολόγος, σιδηρουργός, ξυλουργός και κομμωτής. Παρατηρούμε ότι λίγοι δήλωσαν επαγγέλματα που απαιτούν έστω και μικρό βαθμό επαγγελματικής εξειδίκευσης.

Επίπεδο εκπαίδευσης

Εντύπωση προκαλεί το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, ειδικά το ποσοστό όσων δεν έχουν πάει ποτέ σχολείο (**58,1%**). Συνολικά, το **91,2%** των Ελλήνων Ρομά κρατουμένων στο Κ.Κ. Κορυδαλλού I δήλωσαν ότι δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση.

Δεν πήγαν καθόλου σχολείο	122	58,1%
Μερικές τάξεις δημοτικού	33	15,6%
Απόφοιτοι δημοτικού	34	16,1%
Μερικές τάξεις γυμνασίου	3	1,4%
Απόφοιτοι γυμνασίου	12	5,6%
Απόφοιτοι λυκείου	1	0,5%
Δεν δήλωσαν	6	2,8%

Τόπος κατοικίας

Οι Έλληνες Ρομά κρατούμενοι δήλωσαν τους παρακάτω τόπους κατοικίας.

Άνω Λιόσια	31	14,7%
Ζεφύρι	20	9,4%
Κόρινθος	16	7,5%
Θήβα	13	6,1%
Ασπρόπυργος	12	5,6%
Λαμία	8	3,8%
Ηλεία	8	3,8%
Αχαρνές	7	3,3%
Αγία Βαρβάρα	6	2,8%
Μέγαρα	6	2,8%
Πάτρα	6	2,8%
Μενίδι	5	2,3%
Μάνδρα	4	1,8%

Πρέπει να αναφέρουμε ότι, κατά κανόνα, οι κάτοικοι της Βόρειας Ελλάδας προφυλακίζονται στη Θεσσαλονίκη ή σε άλλες κοντινές περιοχές. Επομένως, τα συγκεκριμένα στοιχεία αναφέρονται στους τόπους κατοικίας όσων προέρχονται, κυρίως, από το νότιο τμήμα της χώρας.³

Αξίζει να διευκρινιστεί ότι μεγάλος αριθμός Ελλήνων Ρομά κρατουμένων διαμένουν σε καταυλισμούς. Αναλυτικότερα, οι 16 κρατούμενοι από την Κόρινθο διαμένουν στον καταυλισμό Ρομά στα Εξαμίλια. Επίσης οι 13 από τη Θήβα διαμένουν στον καταυλισμό στο Πυρί. Το ίδιο ισχύει για τους 12 του Ασπρόπυργου, τους 6 από τα Μέγαρα και τους 4 της Μάνδρας. Όλοι τους κατοικούν στους τοπικούς καταυλισμούς. Από τους 8 που κατοικούν στη Λαμία, οι 7 προέρχονται από τον καταυλισμό της Ανθήλης. Στην Ηλεία, οι 7 από τους 8 κατοικούν σε 2 διαφορετικούς καταυλισμούς σε Πύργο και Αμαλιάδα. Στην Πάτρα, 5 από τους 6 προέρχονται από τον τοπικό καταυλισμό. Από τους 31 των Άνω Λιοσίων, οι 17 διαμένουν στον τοπικό κα-

3. Οι υπόλοιποι κρατούμενοι προέρχονται από περιοχές όπως Ναύπλιο, Τρίπολη, Αργίριο, Λιβαδειά, Χαλκίδα, Τύρναβος, Λάρισα, Βέροια, Αλεξάνδρεια, περιοχές του νομού Θεσσαλονίκης όπως Δενδροπόταμος, Λαγκαδάς, Ασπροβάλτα και Εύοσμος. Επίσης, καταγράφονται κρατούμενοι από διάφορους δήμους της Αττικής όπως Γέρακας, Κορωπί, Χαλάνδρι, Αιγάλεω, Νίκαια, Κερατσίνι, Καλλιθέα.

ταυλισμό. Συνολικά **95** από τους **211 (45%)** διαμένουν σε καταυλισμούς.⁴ Οι υπόλοιποι δηλώνουν σταθερή διεύθυνση κατοικίας. Σταθερή κατοικία έχει το σύνολο των κρατουμένων από το Ζεφύρι, τις Αχαρνές, την Αγία Βαρβάρα και το Μενίδι.

Συμπεράσματα

Το πρώτο συμπέρασμα είναι η τεράστια υπερεκπροσώπηση (over-representation) που παρουσιάζουν οι Ρομά στο Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι. Το **29,7%** των ημεδαπών κρατουμένων προέρχεται από μια μειονότητα που δεν υπερβαίνει το **3-4%** του γενικού πληθυσμού.⁵ Ένα ανοιχτό θέμα για διερεύνηση είναι οι αιτίες αυτών των ποσοστών παραβατικότητας (Molnar, 2021) και σε ποιο βαθμό αυτά μπορεί να οφείλονται και σε άλλους παράγοντες, όπως είναι η ελλιπής νομική εκπροσώπηση (Gomez, 2019) και, ενδεχομένως, κάποια διακριτική μεταχείριση από τις δικαστικές Αρχές (Drummond, 2015).

Η πλειονότητά τους κατοικεί σε υποβαθμισμένες συνοικίες, στις παρυφές της πόλης, και σε γειτονιές στις οποίες αποτελούν την πλειοψηφία ή πολυπληθή μειοψηφία (Ζεφύρι, Αχαρνές, Άνω Λιόσια). Έξω από τον αστικό ιστό, υπάρχουν αρκετοί αυτοσχέδιοι καταυλισμοί. Ουσιαστικά πρόκειται για παραπήγματα χωρίς τρεχούμενο νερό και αποχέτευση, μικρά σπίτια ενός-δύο δωματίων από τσιμεντόλιθο και αρκετά λυόμενα στα Άνω Λιόσια, στον Ασπρόπυργο, την Μάνδρα και τα Μέγαρα. Αν προσθέσουμε και τους καταυλισμούς στο Πυρί της Θήβας και τα Εξαμίλια της Κορίνθου, τότε σχηματίζεται ένα νοητό τόξο που εκτείνεται από τη Θήβα ως την Κόρινθο και από το οποίο προέρχεται ένα σημαντικό τμήμα των Ελλήνων Ρομά κρατουμένων. Σε αυτή τη ζώνη, διακρίνεται ξεκάθαρα ο εδαφικός διαχωρισμός του φτωχότερου τμήματος των Ρομά από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Οι καταυλισμοί αλλά και ορισμένες γειτονιές στα Άνω Λιόσια, το Ζεφύρι και το Μενίδι κατοικούνται αποκλειστικά από Ρομά, ενώ από τον υπόλοιπο πληθυσμό θεωρούνται ως μη προσβάσιμες περιοχές. Αυτό το στοιχείο είναι βασικό για τη δημιουργία, σε μεγάλο βαθμό, συνθηκών «γκέτο».

4. Για τις ανάγκες της έρευνας, θεώρησα ότι περιοχές όπως ο Δενδροπόταμος Θεσσαλονίκης και η Νέα Σμύρνη Λάρισας δεν είναι καταυλισμοί. Πρόκειται μεν για περιοχές εκτός αστικού ιστού που κατοικούνται αποκλειστικά από Ρομά, αλλά με τα χρόνια γνώρισαν κάποια οικιστική ανάπτυξη και προσφέρουν υποφερτές συνθήκες στέγασης. Αντίθετα, περιλαμβάνω στους καταυλισμούς τον οικισμό Ρομά στο Χαλάνδρι. Παρότι βρίσκεται στην καρδιά μιας μεσοαστικής περιοχής, πίσω από το Νομισματοκοπείο, αποτελείται από παράγκες και παραπήγματα. Γενικά, οι συνθήκες στους καταυλισμούς διαφέρουν.

5. Η υπερεκπροσώπηση των Ρομά είναι ακόμα μεγαλύτερη στις φυλακές γυναικών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στις 30 Σεπτεμβρίου στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού ΙΙ κρατούσαν συνολικά 150 γυναίκες. Οι **102** ήταν Ελληνίδες υπήκοοι και από αυτές οι **50 (49%)** ήταν Ρομά. Αυτό το εύρημα φαίνεται να επιβεβαιώνει το συμπέρασμα ότι όσο πιο ευάλωτη είναι μια ομάδα τόσο αυξάνεται η υπερεκπροσώπηση της (Gomez & Granja, 2013).

Σύμφωνα με τον Wacquant (2000), τα χαρακτηριστικά του γκέτο είναι (α) *το στίγμα*, (β) *ο περιορισμός*, (γ) *ο εδαφικός αποκλεισμός*, (δ) *η ανάπτυξη άτυπων εναλλακτικών θεσμών* (institutional encasement). Το αποτέλεσμα είναι ένας διακριτός χώρος με εθνο-φυλετικά ομοιογενή πληθυσμό, που αναπτύσσει ένα πλέγμα άτυπων θεσμών το οποίο υποκαθιστά το οργανωτικό πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας. Στην περίπτωση των Ρομά, αυτό γίνεται στη βάση φυλετικών δεσμών και εκτεταμένων συγγενικών δικτύων (Λυδάκη, 1997). Η παραβατικότητα, η φτώχεια και η υποβάθμιση δεν αποτελούν διακριτικά γνωρίσματα στον ορισμό του γκέτο αλλά είναι παράγωγα χαρακτηριστικά. Όταν οι κάτοικοι αυτών των περιοχών αποκλειστούν από την οικονομική δραστηριότητα της ευρύτερης κοινωνίας, η αποδιάρθρωση της κοινωνικής ζωής και η εγκληματικότητα αποκτούν πανδημικές διαστάσεις (κατάσταση hyper-ghetto) (Wacquant, 2001). Στην περίπτωση των ημεδαπών Ρομά κρατουμένων, τα τεράστια ποσοστά αναλφαβητισμού, η συνακόλουθη έλλειψη δεξιοτήτων και το κοινωνικό στίγμα έχουν σαν συνέπεια τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας. Οι ομοιότητες και οι διαφορές της ελληνικής περίπτωσης με αντίστοιχες από την διεθνή βιβλιογραφία (Clough-Marinaro, 2015) είναι ένα θέμα προς διερεύνηση.

Το πρώτο αυτό, εξ όσων γνωρίζω, στατιστικό αποτύπωμα των Ελλήνων Ρομά στο σωφρονιστικό σύστημα της χώρας μας προσφέρει χρήσιμα στοιχεία για περαιτέρω έρευνα, σε θέματα όπως: η ένταξη των κρατουμένων σε ομάδες, τα χαρακτηριστικά αυτών των ομάδων και οι σχέσεις τους με τον υπόλοιπο πληθυσμό των φυλακών. Σε θεσμικό επίπεδο, μας βοηθούν να αναζητήσουμε τρόπους για την καλύτερη μεταχείριση των Ελλήνων Ρομά κρατουμένων, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες τους και τα ειδικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν στη φυλακή (Gavin, 2019), καθώς και την προοπτική της επανένταξής τους. Επίσης, ως προς τη μεθοδολογία, προκύπτει η ανάγκη για περισσότερα εργαλεία έρευνας.

Το βασικό ζήτημα που προκύπτει είναι οι συνέπειες της φυλάκισης και ο ρόλος του θεσμού της φυλακής στους Ρομά και τις κοινότητες τους. Είναι ίσως κοινοτοπία να χαρακτηρίζουμε ένα κοινωνικό φαινόμενο ως πολυδιάστατο, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια σειρά από ζητήματα όπως είναι η διαδικασία στιγματισμού και περιθωριοποίησης, η σύνδεση γκέτο-φυλακής, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ομάδας και η σημασία των συγγενικών και φυλετικών δεσμών. Το στίγμα και ο κοινωνικός αποκλεισμός επηρεάζουν καθοριστικά την ταυτότητα των Ρομά και τη σχέση τους με το ευρύτερο περιβάλλον. Η Άννα Λυδάκη (1997) σημειώνει χαρακτηριστικά:

(...) στο βαθμό που δεν πετυχαίνουν την ενσωμάτωση και αποδοχή, αναδιπλώνονται, ξαναγυρίζουν στην ομάδα τους, ισχυροποιούν την πολιτισμική τους ταυτότητα με το στίγμα του «διαφορετικού» και αρνούνται την διαπραγμάτευση με τους «άλλους».

Ουσιαστικά, σχηματίζεται ένας αυτοτροφοδοτούμενος φαύλος κύκλος απόρριψης που ορίζει στάσεις, συμπεριφορές και κώδικες αξιών. Στο επίπεδο της φυλακής, αυτό σημαίνει ότι οι ομάδες των Ρομά παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά που παραμένουν «αόρατα» στην ανάλυση με τις κλασικές μεθόδους της κοινωνιολογικής έρευνας.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των ομάδων που σχηματίζουν οι Ρομά κρατούμενοι είναι ότι πολλά άτομα έχουν συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους (πολύ συχνά συναντάμε και μέλη της ίδιας οικογένειας) και πολλοί γνωρίζονταν μεταξύ τους πριν από τη φυλάκιση τους, αφού προέρχονται από τις ίδιες περιοχές. Μπορούμε να δούμε αυτές τις ομάδες σαν δίκτυα αλληλεγγύης που προϋπάρχουν και προσαρμόζουν τη λειτουργία τους στον χώρο της φυλακής. Όμως η φύση αυτής της σχέσης είναι αμφίδρομη και οι συνέπειες της φυλάκισης στις ομάδες των Ρομά προεκτείνονται έξω από τη φυλακή, στις κοινότητές τους, και αγγίζουν ακόμα και ζητήματα ταυτότητας. Γενικά, η μελέτη της αλληλεπίδρασης τους με το ποινικό σύστημα και τους σωφρονιστικούς θεσμούς απαιτεί πιο σύνθετα μεθοδολογικά εργαλεία. Σε αυτήν την προοπτική, η ανθρωπολογική προσέγγιση και η έρευνα με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπάρχουν για τη χρήση της μεθόδου σε περιβάλλον φυλακής (Rhodes, 2001), μπορούν να φωτίσουν αθέατες πτυχές του ζητήματος.

Τέλος, στο ευρύτερο πλαίσιο, μπορούμε να έχουμε μία ακόμη ένδειξη για τη θέση των Ρομά στην ελληνική κοινωνία, για το πού βρισκόμαστε σε σχέση με τους στόχους (υγεία, εκπαίδευση, κατοικία, εργασία) του προηγούμενου δεκαετούς στρατηγικού σχεδίου της Ε.Ε. για την ένταξη των Ρομά (2011-2020) και ποιες είναι οι προοπτικές για να επιτευχθούν οι στόχοι (ισότητα, ένταξη, συμμετοχή) του στρατηγικού σχεδίου 2020-2030 (European Commission, 2020).

Αναφερόμενα έργα

- Clough-Marinaro, I. (2015). The rise of Italy's neo-ghettos. *Journal of Urban History* 41 (3), 368-387.
- Διβάνη, Α. (2001). Η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. <https://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/roma/tsigganoi2001.pdf>
- Drummond, A. (2015). Becoming visible: Gypsy, Roma, Travellers in prison. *Prison Service Journal* 219, 19-23.
- European Commission (2020). A new E.U. Roma strategy framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030. Brussels (7.10.2020). COM(2020) 620 final. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030_0.pdf
- Gavin, P. (2019). 'Prison is the worst place a Traveller could be': the experiences of Irish Travellers in prison in England and Wales. *Irish Probation Journal* 16, 135-152.
- Gomes, S. (2019). Access to law and justice perceived by foreign and Roma prisoners. *Race and Justice* 9 (3), 359-379.
- Gomes, S., & Granja, R. Excluded lives Female Roma life paths translated in the prison context. Conference: Annual RC 19 Conference – Social exclusion and the challenges of inclusion: Social policies addressing intersecting inequalities. https://www.researchgate.net/publication/314463780_Excluded_lives_Female_Roma_life_paths_translated_in_the_prison_context
- Greenfields, M., James, Z., & Berlin, J. (2014). Bridging the Gap between Academics and Policy Makers: Crime and Punishment: Gypsies, Travellers and Roma in the criminal justice system. "Crime and Punishment: Gypsies, Travellers and Roma in the criminal justice system" 3rd December 2014 Venue: New Scotland Yard, London, UK. https://bucks.repository.guildhe.ac.uk/id/eprint/16155/1/16155_Greenfields_M.pdf
- Liégeois, J. P. (2012). *The Council of Europe and Roma: 40 years of action*. Council of Europe. <https://book.coe.int/en/minorities/4867-the-council-of-europe-and-roma-40-years-of-action.html#>
- Λυδάκη, Α. (1997). *Μπαλαμέ και Ρομά. Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μουχελή, Α. (1999). Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Ηλίας Κατσούλης, Δ. Καραντινός, Α. Μαράτου-Αλιπράντη, Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, 492-525. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Molnar, L. (2021). The imperative need for criminological research on the European Roma: a narrative review. *Trauma, Violence, & Abuse* (October). <https://doi.org/10.1177%2F15248380211048448>
- Rhodes, L. A. (2001). Toward an anthropology of prisons. *Annual Review of Anthropology* 30 (1), 65-83.
- Wacquant, L. (2001). Deadly symbiosis: When ghetto and prison meet and mesh. *Punishment & Society* 3 (1), 95-133.
- Wacquant, L. (2000). The New "Peculiar Institution". *Theoretical Criminology* 4 (3), 377-389.